

J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen: SUN, 2001, 559 blz., ISBN 9058750159).

Aan het eind van de achttiende eeuw constateerde men in Frankrijk allerwege een verontrustende toename van het aantal zenuwzieken, waarschijnlijk tengevolge van de algemene overbeschaving en het lezen van romans. Maar juist op dat moment diende zich ook de Duitse arts Franz Anton Mesmer aan, die vanaf 1778 in Parijs zijn therapie van het dierlijk magnetisme in de praktijk bracht. Ieder mens beschikte volgens Mesmer over een bepaalde hoeveelheid dierlijk magnetisme, een imponderabel fluidum dat verantwoordelijk is voor de werking van de zenuwen. Bij sommigen is de verdeling van het magnetisme ongelijkmatig of is de doorstroming belemmerd en daardoor ontstaan dan zenuwziekten. Maar er zijn ook mensen die een overmaat aan dierlijk magnetisme hebben, zoals Mesmer zelf, en die door aanraking of strijking de ongelijke verdeling bij de patiënten weten te verhelpen of de blokkades weten op te heffen. Aanraking (al dan niet met instrumenten) leidde bij die patiënten tot een crisis, tot stuipen, convulsies, heftige bewegingen en diep zuchten, maar als de crisis voorbij was, was de patiënt ook genezen.

Kritiek liet niet lang op zich wachten, onder andere omdat het aanraken door de genezer en het zuchten van de veelal vrouwelijke patiënten erotische associaties oproepen. Daarom verliet Mesmer Parijs al weer in 1785. Maar het 'mesmerisme' werd gered door de draai die de artillerie-officier en amateur-onderzoeker markies de Puységur er kort tevoren aan had gegeven. Bij hem leidde de aanraking niet tot een crisis, maar tot een soort magnetische slaap, een trance waarin de patiënt nog wel contact hield met de genezer, vragen kon beantwoorden en aanwijzingen kon opvolgen. Dit 'sombnabulisme' bracht de patiënten in een toestand waarin ze ook over hogere geestelijke vermogens bleken te beschikken; zij gaven een treffende diagnose van hun eigen kwalen, bleken vaak helderziende te zijn en konden soms zelfs contact leggen met gene zijde. Omdat dit allemaal heel ingetogen gebeurde, werd daarmee de kritiek op het mesmerisme de wind uit zeilen genomen, terwijl de claim op de heilzame werking van het dierlijk magnetisme alleen maar sterker was geworden.

Over dit mesmerisme of dierlijk magnetisme, dat behalve in Frankrijk ook in Duitsland, Engeland en Nederland aanhang verwierf, zijn vele misverstanden in omloop. In zijn imposante boek over de geschiedenis van dit fenomeen behandelt Vijselaar (die er eerder in Utrecht op promoveerde) er twee (overigens niet altijd als eerste): om te beginnen de veronderstelling dat het een pseudowetenschap zou zijn, een randverschijnsel van de echte wetenschap dat alleen maar populair kon worden op niet-wetenschappelijke gronden, en vervolgens de gedachte dat Mesmer de ontdekker van het onbewuste was en dat het mesmerisme dus een vroege en nog onbegrepen vorm van psychotherapie zou zijn. Met kracht van vele argumenten betoogt Vijselaar het tegenovergestelde. Het mesmerisme lag door de speculaties over imponderabele effluvia en ethers geheel in de lijn van de toenmalige, newtoniaanse natuurwetenschap en kan dus onmogelijk als bijgeloof of pseudowetenschap worden afgedaan; de theorie bleek onjuist, maar was daarom nog niet onwetenschappelijk of occult. En die aansluiting bij het heersende wetenschappelijke discours maakt duidelijk dat het dierlijk mesmerisme een zuiver fysische theorie was, die zenuwziekte interpreteerde als een verstoring van een fysiek of fysiologisch proces en uitsluitend betrekking had op de lichamelijke, niet op de psychische toestand van de patiënt. Mesmer was geen voorloper van Freud.

Vijselaar heeft het grondig aangepakt. Na een algemene inleiding wordt uitvoerig de geschiedenis van het mesmerisme in Frankrijk, Duitsland en Engeland beschreven, waarna nog een apart en minstens zo omvangrijk deel over Nederland volgt. Bij elk land wordt eerst een alge-

meen overzicht gegeven en worden vervolgens in afzonderlijke hoofdstukken de verklaringen voor het succes en de verschillen tussen de vele stromingen behandeld. Het boek is een model van sociale ideeëngeschiedenis, waarin intellectuele ontwikkelingen nauw gerelateerd worden aan de maatschappelijke, politieke en religieuze context en waarin verschillen tussen de ontwikkeling in genoemde landen nadrukkelijk gecorreleerd worden aan verschillen in wetenschappelijke cultuur, institutionele inbedding en status van de medische beroepsgroep.

Door de breedte van de behandeling en de scherpte van de analyse dwingt dit boek onze bewondering af. Toch zijn er ook schaduwkanten. Door de vele herhalingen en het dwingende karakter van de argumentatie (geen ontwikkeling blijft onverklaard en elke verklaring kent minstens drie componenten) straalt het boek iets uit dat op den duur verzet oproept: alles is overgedetermineerd, er is geen enkele ruimte voor de mogelijkheid dat de zaken zich ook wel eens anders hadden kunnen ontwikkelen. Verder is het een tamelijk hybride boek. Het deel over de geschiedenis van het mesmerisme in de buurlanden is vooral refererend en analyserend; niet de gegevens zijn hier nieuw, maar de verbanden waarin ze geplaatst worden. Vijselaar steunt eigenlijk alleen op de secundaire literatuur en gedrukt bronnenmateriaal (er is op dat terrein ook al heel veel voorwerk gedaan). In het deel over Nederland wordt wel oorspronkelijk, primair bronnenmateriaal gebruikt: briefwisselingen, genootschapsarchieven en wat dies meer zij. Dat levert prachtige inkijkjes op in de medische en filosofische wereld in Nederland in het begin van de negentiende eeuw. Het blijkt dat het mesmerisme op het eind van de achttiende eeuw hier te lande nog maar weinig aanhang had; alleen in Rotterdam was rond 1790 sprake van een kortstondige interesse, waarbij vooral de rol van Gijsbert Karel van Hogendorp opvallend is, toen tweede pensionaris van de Maasstad (hij gaf het mesmerisme overigens subiet op toen hem werd duidelijk gemaakt dat het zijn politieke carrière zou kunnen schaden). Rond 1810 kwam er plotseling, onder Duitse invloed, meer belangstelling, met name in Amsterdam, waar de filosoof en dichter Kinker er veel in zag, en in Groningen, waar enkele hoogleraren een meer empirische benadering propageerden. Lang duurde deze bloeiperiode overigens niet, rond 1820 was het mesmerisme al weer op zijn retour en hielden alleen enkele irreguliere genezers het strovuurtje (want in vergelijking met het buitenland stelde het in Nederland niet veel voor) brandende. Het is goed dat dit allemaal in kaart gebracht en geanalyseerd is, maar het levert toch een heel ander soort beschouwing op dan in de eerdere hoofdstukken over de buurlanden. Eigenlijk heeft Vijselaar twee boeken in één kaft gestopt: een overzichtswerk over de grote Europese landen en een mede op eigen archiefwerk gebaseerd onderzoeksverslag over Nederland. Gelukkig is dit niet: voor een Nederlands publiek is het deel over Frankrijk, Engeland en Duitsland te uitgebreid (erfenis van de dissertatie?), maar het had in vertaling elders goede diensten kunnen doen. Maar het Nederlandse mesmerisme is in vergelijking met het buitenland weer te onbelangrijk om een Engelse vertaling van het geheel te rechtvaardigen. Misschien had de auteur er dus er ook maar twee boeken van moeten maken en het eerste in het Engels moeten laten verschijnen.

Een meer inhoudelijk bezwaar is toch wel dat aan het slot toch weer de twijfel binnensluipt of Vijselaar wel echt heeft waargemaakt dat het mesmerisme geen pseudowetenschap was en geen vroege vorm van psychotherapie genoemd mag worden. Het is waar: speciaal in Duitsland, waar de speculatieve natuurfilosofie bloeide, was het dierlijk magnetisme korte tijd goed aan de universiteiten vertegenwoordigd. Maar de kritiek op het hele verschijnsel is vanaf het begin omvangrijk, overtuigend en effectief geweest. Het was niet voor niets dat Mesmer Parijs verliet, nadat een commissie onder leiding van Lavoisier had aangetoond dat voor zover het mesmerisme op resultaten kon bogen deze uitsluitend op de kracht van de verbeelding berustten. In Nederland hebben zowel Van Swinden als later Van Marum met behulp van overtui-

gende experimenten al vroeg het kleed onder de theorie weg weten te trekken; wie erin geloofde wist dat de officiële wetenschap er niets in zag. Daarmee was het mesmerisme nog geen pseudowetenschap (die term moeten we überhaupt vermijden), maar geaccepteerde wetenschap was het evenmin. Verder is het wel juist dat het mesmerisme over het lichaam van de patiënt gaat en niet over zijn geest; dat het niets met de emoties of de levensgeschiedenis van de patiënten heeft te maken en alles met hun actuele fysieke toestand. Toch neemt dat niet weg dat in de vroege negentiende eeuw de rol van de wilskracht van de genezer en de vergeestelijking van de therapie in het mesmerisme steeds belangrijker zijn geworden, zodat de theorie een minder en minder fysieke basis kreeg en dicht tegen het spiritisme aan kwam te liggen. Als we het mesmerisme niet te statisch zien, blijkt er wel degelijk een lijn van Mesmer en Puységur over de hypnose naar de vroege psychotherapie te lopen. Beter dan het strikt handhaven van de dichotomie tussen fysiek en psychisch zou het misschien zijn deze tweedeling zelf ter discussie te stellen. Die grens is, zo niet arbitrair, dan toch wel wisselend. Het is geen natuurlijk gegeven, maar een raster dat wij op de historische werkelijkheid leggen en dat dus zelf ook een produkt is van historische ontwikkelingen.

K. van Berkel

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

B. de Prins, *Voor keizer en koning. Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849. Commissaris-generaal van Nederlands-Indië* (Dissertatie Leiden 2002; Amsterdam: Balans, 2002, 288 blz., €25,-, ISBN 90 5018 577 0).

De periode 1795-1830 bracht de Nederlandse bezittingen in Azië, die toen niet meer onder de Verenigde Oostindische Compagnie hoorden maar onder de staat, vele aanzetten tot een nieuw koloniaal beleid. De patriotten debatteerden over de koloniën, maar de vertegenwoordigers die ze daarheen stuurden, liepen meestal vast in de stroperige politieke gang van zaken ter plaatse. Daarna probeerde Daendels het overheidsgezag met Napoleontisch harde hand te vestigen; tijdens het Engelse tussenbestuur over Java voerde luitenant-gouverneur-generaal Thomas Raffles het landrentestelsel in, waarmee de Engelsen in Bengalen ervaring hadden opgedaan; het zou tot 1830 van kracht blijven. Koning Willem I, onder wie na het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland het koloniale bestuur ressorteerde, stuurde als zijn directe vertegenwoordiging een commissie-generaal naar de oost om zijn vorstelijk gezag te vestigen en een regeringsreglement te ontwerpen dat in liberale zin met het systeem van de compagnie zou breken. Uit deze commissie bleef G. A. G. Ph. baron van der Capelle als gouverneur-generaal (1816-1826) in Indië achter, maar zijn bewind, hoe sympathiek het ook voor de bevolking was, liep uit op een flink geldelijk tekort. Koning Willem I wilde voor de schatkist van zijn Verenigd Koninkrijk voordeel van Java hebben en de oost tevens tot een afzetgebied voor de producten van de nog jonge Belgische industrie maken. Zo besloot hij in 1825 de Zuid-Nederlandse bestuurder Leonard burggraaf du Bus de Gisignies als commissaris-generaal naar de oost te zenden om daar de financiën te hervormen en zich door hem te laten adviseren over het koloniaal beleid.